

TANULMÁNYOK

KERESZTURY DEZSŐ

BERZSENYI DÁNIEL*

Balassi Bálintot kora Alkibiadészének nevezte Rimai János. Korának legszebb férfia, a XVII. század magyar férfiszépség-eszményének megtestesítője, robusztus nagyúrként áll előttünk egyetlen reánk maradt arcképén. Sötét haja előreugró homlokcsontot, sűrű szemöldököt keretez; határozott, erős orra húsos arcból magasodik ki; vérbő szájára, kemény állására hatalmas varjuszárnybajusz vet árnyékot. Vastag nyaka széles vállak közül emelkedik ki; bár finom ujjú, gyűrűs kezében inkább otthonos a nehéz kard, mint a könnyű penge. — Mi valahogy másképpen képzeljük el a költőt. A végvári harcok idején azonban — amikor valóban „vérrel adózott a nemes” és a testi erő temérdeksége hozzátartozott a férfiszépséghez — nyilván igaza volt a költő hűséges tanítványának. A kimagasló egyéniség és a társadalomban élő férfieszmény találkozásának töretlenségét bizonyítja az is, hogy a költő halála után készült képmás hitelességét senki kétségbe nem vonta.

Berzsenyi Dániel két hiteles arcképéről a Balassi megtestesítette típus egy későbbi képviselője néz ránk. Ugyanaz a sötétbarna haj, csak éppen, újabb divat szerint, kissé tituszosan fésülve s oldalt szakállban folytatódva; ugyanaz a tömötten húsos arc az erős orr s az erőlesen fénylő szem kereteként; ugyanaz a vastag varjuszárny-bajusz a vérbő száj s a kemény áll fölött; ugyanaz a katonásan díszes ruha a szélesvállú, korpulens termeten. A jelentékeny egyéniség ugyanannak a nemesi osztálynak modernebb és szegényebb rétegéből nőtt ki, csak éppen nem botrányaival és pöreivel tette híressé magát, s ahelyett, hogy elherdálta volna, inkább megnövelte birtokait. A nyers férfiasságban sem akart kisebb lenni elődjénél. Büszke volt ő is arra, hogy legelső táncosként jeleskedett egykorúii között, hogy Sopronban tizenkét németet hányt a város tavába, s hogy kedvese elalélt karjaiban. De Pesten rajzolt arcképén nem tetszett neki, hogy felvetett fejjel ábrázolták: „ez kommandásnak való, nem rekruta ironak” — mondta. Amikor az ifjú Szemere Pál a pesti hídon ismeretlenül megszólította a testes, köpcös költőt, ez nem csodálkozott, mivel „a somogyi falúnlakót könnyű kiesmérni”. A pesti ifjaknak nem fért fejébe: mitől „nagy ember” ez a mezei magyar, s nyilván ízekre szedik, ha nem Kazinczy karján lép be az irodalomba. Szűkebb páttriájában is „különös-kének” tartották, ő maga „miklái remetének”, „somogyi Diogenes”-nek nevezte magát. Egyéniség és társadalmi eszmény régi összhangja akkorra már felbomlott.

Ez teljességgel érthető. Az egykori összhang előfeltételei is jórészt megszűntek. Berzsenyi korának magyar nemessége egészen más gazdasági, politikai és társadalmi körülmények között őrizte régi kiváltságait, harcolt előjogaiért, vagy vitatkozott ellenük. Az ifjú Berzsenyi egy a háborúskodást már régen nem kedvelő, inkább csak virtuskodásokban vitézkedő, a művelődés szenvedélyétől azonban még nagyjából mentes paraszt-nemesség gyermekeként született. Ez nagy tömegeiben a békés, falusi élet faragatlan kényelmét kedvelte s csak lassan-

* Elhangzott a Magyar Irodalomtörténeti Társaság soproni vándorgyűlésén, 1961. május 21-én.

lassan, vékonyka javarétegében kezdett barátkozni az előrehaladás csábításaival, kötelességével és veszélyeivel. A még költővé nem serdült fiatalembert meglegyintette ugyan valami annak a korai, felvilágosodott reformizmusnak szeléből, amely a soproni Magyar Társaság vitáinak paraszát is felizzította. Amikor azonban első ódait írta, 1797-ben a felkölt nemesiséghez, és a szombathelyi tábornok Esterházy Miklóshoz, már vége volt az újító lelkesültségnek.

A nemesi tömegek egyformán megriadtak Hóra és Klossa lázadásának, meg a párizsi guillotinozásoknak híréből. A makacsabb nyugtalanokat elnémitotta a Martinovics-per látványos színjátéka. A gyarmattartó Habsburg-ház és az osztályuralmát őrző gyarmati nemesség teljes egyetértésben fordult — nem a százados ellenség, a török ellen, hanem az itthon is felmorajló veszedelem, a forradalom ellen. A „felkölt nemesek” nem fétek kevésbé a modern francia néphadsereg erejétől, mint otthonhagyott jobbágyaik ki-kiegyenesedő kaszáitól, meg-megvillanó fejszéitől. Érthető, hogy hadászatiilag is teljességgel idejétmúlta felkelésük a nemesi pompa üres parádéja s az egykori nemesség harci erényeinek csúfos pellengérré állítása lett.

A hadmozdulatok, csaták dandárja akkor szerencsére elkerülte az országot. A háborús konjunktúrában gazdagodó birtokosság jól érezhette magát Ferenc abszolutizmusa idején: „tiszti századnak” nevezte tehát a kort, amelynek steril rendőrruralma lehetetlenné tett minden haladó-szellemű megmozdulást. Hová lettek az ősi nemesi erények? A falvakba szorult közép- és kismemesi tömeg — Berzsényi „rab-lelkei” — az animális lét örömeit élvezte barbár provincializmusában. A nagyvilág luxusára és szabad széljárására szomjazó főnemesség elidegenedve vitte jövedelmét külföldi országokba. A hivatását érző, értelmiséggé fejlődő-bővülő, nemzeti öntudatú és reformokra vágyó középső rétegek pedig egyre határozottabban ismerték fel, hogy a jövő útja a nemesi osztálytársadalmat leromboló, a polgárosodást munkáló fejlődés útja.

Berzsényi a megingott uralmát újra megerősíteni törekvő magyar nemesi világ képviselője volt: élete és műve ennek jobb törekvéseit, elszigetelődését, mély ellentmondásait tükrözi, szenvedni, fejezi ki. Az a Habsburg-hűség, amely Bethlent és Rákóczi lázadókként marasztalta el, és az a nemzeti harag, amely, Szilágyival 1458-ban szólva, felkoncoltatná a haza egykorú ellenségeit: hogyan hangolható össze? A testi erőt már-már barbár módon ünnepli a költő ugyanakkor, amikor a szellemi értékek maradandóságát helyezi minden érték fölébe. Úgy ragaszkodik a nemesi kiváltságokhoz, mint örök törvények megtestesüléséhez, de erőteljesen sürgeti a felvilágosult reformokat. A közélet nagy mozgalmához az aktualitás szenvedélyes szomjazásával kapcsolódik, de szívesebben elszigetelődik az időtlen erények, az öröknek vélt igazságok konok szolgálatában. Az ilyen és hasonló ellentétekbe, ellentmondásokba lépten-nyomon beleütközik a Berzsényivel foglalkozó kutató. Aki maradi, falusi emberként, a lojális nemesi reakció híveként akarja bemutatni, legalább annyi érvet hozhat fel tételének igazsága mellett, mint aki a haladás, a nemesi felvilágosodás, a korai reformkor jelentős személyiségei közt kívánja kijelölni helyét. Tétel és ellentétel nem egyszer ugyanazon műben felel össze. Aki az egyiket általánosítja, igazságtalan. Berzsényi életét is csak korának, társadalmának, a pálya kibontakozásának összefüggéseiben ismerhetjük és ítélni tudjuk meg helyesen.

Igaz, hogy csupán csak műveinek tükrében nehéz megnyugtató módon megmutatni pályaképét. Őt is érdekelték osztályának és korának nagy kérdései s a legfontosabbakban tájékozódott is. De értesültségét csillagmérőfődek választották el saját korának városi irodalmáraitól. Nem tartozott a kor mozgásával együtt mozgó, annak kérdéseire azonnal és egyértelműen válaszoló szellemek közé. Műveit nem egyszer hosszasan formálgatta-csiszolta. Legtöbb verse évekkel az ihletét adó benyomás, esemény múltán látott napvilágot. Pontos időrendjük alig megállapítható. Csak pályájának legfontosabb fordulói, életművének izületei tapinthatók ki aránylagos biztonsággal. Nemcsak az életkorok általános emberi változásai határozzák meg ezeket; költészetének sem ezek legfőbb mozgatói. Berzsényi harmincéves

korában már megaggott lelkűnek nevezte magát, de hatvanéves korában is büszke volt érzései ifjú erejére. A hat évtized azonban, amely születése és halála közé esik, a magyar közelet és költészet alakulásában, fejlődésében ma már elég világosan látható tagolódást mutat. Ezeknek mozgása erősen befolyásolta az ő fejlődésének ízelődését is.

*

Már ifjúkorának első összeütközéseiben megmutatkozott jellemének az a fő vonása, hogy a külső korlátokat alig tudta elviselni. Ezért tört ki három fogságából: a pillanatok alatt cserbenhagyott katonaságból, ahova Sopron és Egyházashetye elől szökött; az iskolából, ahova túl későn került, s ahol „mores non probavit” — magaviselete nem állta meg a próbát —, és többször is a szülői házból, amelyet erőskezű apja mellett csak Munkácsának, tehát börtönnének érzett. Amikor azonban megtalálta és megerősítette a maga körét, mindhárom ellenfelével a kedélyének megfelelő, nyugodt jóviszonyba került. A nemesi hadierényekről hatalmas ódákat írt; a soproni iskola Magyar Társaságának támogató tagja lett s fiait a messzi Somogyból is egykori iskolájába vitte tanulni; a heteyi otthonba pedig mindvégig elküldte tiszteletteljes leveleit és fiúi ajándékait. A maga portáján egyeduralkodó volt. Feleségét, aki tizennegyedik esztendejét töltötte be, amikor elvette, „együgyűségben találta s abból fel sem szabadította”. Sömjéni, majd niklai kúriácskáját alig hagyta el. Bécsben talán csak egyszer, Pesten is alig néhányszor járt. Otthon nem kellett tartania az énjét, önérzetét újra meg újra felhorzsoló nagyvilág támadásaitól. Csak a maga szabta határok közt érezte biztonságban s önmagával azonosnak magát. Ebben is megtestesítője lett a magyar köznemesség növekvő atomizálódásának. Ahhoz, hogy elvegyüljön az osztályához tartozók lármás, üres mulatozásaihoz s ékes orációkban elzengő politikálásába, túl igényes volt; arra, hogy valami nagyobb, összefogóbb mozgalomba kapcsolódva találjon méltó teret lehetőségének, nem volt módja, mert az efajta mozgalom az ő ifjúsága és első férfikora idején legfeljebb a jobb lelkek vágyaiban, néma álmaiban éltek csupán. Ezért is mélyülhetett el benne s nőhetett egy életre szóló szenvedéllé a költészet, „a szent poézis” szerelme.

De hogyan jutott egyáltalán ahhoz, hogy költővé legyen? Miért írt titkolt költeményeket olyan környezetben, amelyben a muzsák szolgálatát, ha nem látták is éppen szegénynek, de semmi esetre sem tartották férfias erénynek? Érdeemes tudni, hogy nemesúr e korban még lehetőleg névtelenül vagy álnéven adta közre költeményes munkáit, ha éppen ilyenekre vetemedett. Kisfaludy Sándor is Himfy szerelmeit. Az egykorú magyar nemesi világ átlagos férfitagjaira még akkortájt is érvényes volt a századokkal azelőtt élt Reimannus epés dícsérete, hogy többre tartanak egy jó kardot s egy derék lovat bármiféle könyvnél. Nagyrészt erre a közvéleményre figyelhetett Berzsenyi, amikor azzal kérkedett, hogy ifjúkorában elszaggatta és elhajította a könyveket, ha kiolvasta őket; hiszen később, férfikorában elég szép kis könyvtárt gyűjtött össze a neki fontos munkákból. De nem tudott s nyilván nem is akart egészen szakítani ezzel a végül már patriarkális-görögös erénnyé eszményített „barbariessel”.

A nemzeti reformokat hirdető modernebb közvélemény tette később országos hírűvé nevét. De ennek a közvéleménynek alakítói és hordozói közt csak keveset találunk a falvain ülő, hagyományos vidéki életet élő nemességből. Hogy az indítóokok közt, melyek a legénykedő virtuskodást, a természetes, szabad, nyers erőt gyakorló ifjúból önmagába forduló, elmélkedő, szellemi értékeket megbecsülő és saját fejlődése elé is célul tűző férfit formáltak, mekkora szerepe lehet a társaság, a kor, az olvasmányok s más külső körülmények hatásának, s mekkora a hivatása elől kitérni nem tudó géniusz jelentkezésének és kibontakozásának, aligha lehet végérvényesen eldönteni. Bizonyos, hogy érte Berzsenyit néhány komoly, megtermékenyítő irodalmi hatás. De az is bizonyos, hogy ezek gyümölcsét csaknem egészen magára hagyatva, egyedül hordozta ki.

Rá is, korára és környezetére is jellemző, hogy versírással egy évtizeden át csak magánkedvtelésből, környezeté elől is elrejtőzve foglalkozott; s hogy körülbelül ugyanennyi idő telt el attól a naptól kezdve, amelyen Kis János felfedezte a semjéni titkos poéta énekeit, addig az évig, amelyben komoly érdeklődéssel várt költeményeinek kötete megjelent, amikor tehát igazában kilépett a nyilvánosság elé. Ebben a két évtizedben nemcsak költői eszközeit kalapálta ki, hanem be is fejezte első, igazi virágkorát, megírta remekművei nagyobbik részét.

Még a felületes olvasónak is feltűnik, hogy versei a költői kifejező eszközök tekintetében két egymástól meglehetősen elütő rétegre bomlanak. Egyik a dalszerű, rímes verselés, másik a rímtelen-időmértékes verselés gyakorlatából nőtt ki. Bírálóinak s méltatóinak nagy része az utóbbi csoporthoz tartozó műveket magasan az előbbihez tartozók fölé emelte. Ezen az értékelésen nekünk sincs okunk lényegesen változtatni. Az, hogy melyik formával kezdett kísérletezni, eldönthetetlen, de ugyanolyan felesleges kérdés is, mint az, hogy hol kezdett verseket írni. Az a feltevés, hogy Sopronban kapta első indításait, alig bizonyítható; apjának és rokonainak házában is elszórakoztak a költészettel; osztályának, különösen a nyugat-dunántúli nemességnek műveltségében sok bécsies-polgáris elem kezdett a latinos-magyaros hagyományokba vegyülni. Nyilvánvaló, hogy a városban több volt akkor is a társas szellemi élet alkalmá: a közös zenélés, ének, tánc, versmondás, költészetről vagy művészetről szóló beszélgetés. Az érzelmes, könnyű dalköltészet, amelynek darabjai ott vannak hangsúlyos-rímes verseinek mintái közt, divatos volt Sopronban. Ottani szép bürgerinektől tanulhatott is néhány bécsi dalt. De Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye, amely éppen a Berzsényi világában otthonos énekeket szedte össze, azt bizonyítja, hogy voltak kedvelői az efajta verseknek a magyar nemesi udvarházakban is. Berzsényi maga nem érzett döntő érték-különbséget a két verstípus között. Kedvtelve művelte mindegyiket. A dalszerű versekben több ugyan a könnyed, érzelmes, szerelmes, magánéleti tárgy, az antikosokban a súlyos bölcséleti és közéleti mondanivaló, de tartalom és forma ilyen kapcsolódásának fordítottjára is találunk elég példát. Mikor még tanulnia kellett volna az iskolában, ő már Horáccal és Gessnerrel társalkodott: így tanúskodik ő maga arról, hogy mindkét példa egyszerre hatott rá. Hasonló testvéri közösségben élt egyébként az antik és modern hangulat, forma és tárgyvilág ifjú költészetének feltehető harmadik befolyásolójában: Matthison verseiben is. Másutt kell tehát keresnünk annak okát, hogy klasszikus, időmértékes költeményeiben hágott legmagasabbra, s hogy pályájának második felén ezek jutottak számban is döntő elsőbbséghez.

A ritmus valami olyasmi a versnek, ami a szobornak a talapzat. Elhatárolja, kiemeli a művet, de fel is mutatja, hozzáférhetőbbé is teszi az odafigyelő számára. Berzsényi magyaros ritmusú verseiben ez a talapzat inkább az utóbbi célt szolgálta. A költő ezekben bátran merített a közismert versformákból, szólásokból, közkeletű képekből: úgy akart szólni, mintha egy lenne csupán hallgatói közül. Ezen a területen viszonylag fejlett és könnyen hozzáférhető sablón-készlet állt rendelkezésére. Olyan tartalmi, kifejezésbeli, ritmikai, versmondattani, rímelési elemek, amelyek a későbbi közepes versírók és fűzfapoéták, az almanach-líra művelőinek kezén kikoptak minden költői értékből. Egy fél századdal Berzsényi költeményeinek megjelenése után már senki sem figyelt arra a lényeges költői többletre, amely ezeket a verseit kiemelte rokon előzményeik és környezetük híg, szürke átlagából. Ma pedig már csak az iskolázott irodalomtörténész tud számot adni róla. Balassi versei együtt éltek dallamaikkal: ezekkel is beleszövédket abba a költői, énekszerzői gyakorlatba, amely, mint valami messze zengő kórus, megerősítette eleven társadalmi háttérüket. Berzsényinek legfeljebb néhány dalszerű versében lehet csak valami dallamemlék hatását feltételezni. Az antikizáló költészet az ő korában már elvesztette minden kapcsolatát a zenével. Érdemes ilyen vonatkozásban emlékeztetni egyébként arra is, hogy a költő Pesten csak Biharit akarta mindenáron hallgatni; zenei igényei a verbunkos, cigányos társasági zenén túl nem voltak.

Berzsenyi főként szöveg-verset írt. Lemondott tehát a költői stilizálás egyik leghatásosabb eszközéről: a zenéről, a dallamról. Azt, hogy mondanivalóinak ritmusa van, hogy verse a köznapi fölé emelkedő beszéd, magával a szöveggel kellett szuggerálnia. Főképpen akkor, amikor „sas-lelkét héjjáztatta a rab-lelkek fölött”, amikor tehát a nagy eszmék és érzések, a „dicső erény” és „szent poézis” szolgálatában, valamilyen laikus istentisztelet papjaként végezte a maga kivételes szertartásait. A szólás ünnepélyességét nemcsak a változtatott, pompázatos, idegenszerű szavak hímszett gazdagságával növelte, hanem a versforma szokatlanságával, tiszteletet gerjesztő, távolságot tartó, csak a hozzáértő kevesek számára világos különlegességével is. Az antik forma rimtelen. Később már kötelező sablonjai a hazagyakorlatban akkor még igen ritkák voltak. Ez a forma módot adott tehát magában a nyelvi ben, a szólás tagolásában, a beszéd stilizálásában rejtlő, a logikai nyomatékolást is minden lehetőségében felhasználó ritmus kibontakoztatására, s egyenesen kényszerített a rendkívüli, különös tömörségükkel, erejükkel, színességükkel, fényükkel tündöklő kifejezések keresésére. Berzsenyi öntudatlanul követett s később tudatosan is megvalósított ritmus-eszménye pedig éppen ez volt: a mondanivaló a kifejezés egyszerre felfokozott és élő korlátok közé szorított, de mégis természetes erejével mutatkozzék meg, mint a versenymutatványát végző, szép-testű atléta bőrének, izmainak eleven játékával.

1808-ban, amikor úgy érezte, hogy érdemes egybegyűjtenie addig szerzett verseit, Kis János számára összeírta őket. Ebben a kéziratban, az ennek alapján készült s 1813-ban megjelent első, meg a néhány verssel bővített 1816-os második kiadásban együtt van virágkorának minden lényeges darabja, életművének nagyobbik fele. Témáikat, formáikat tekintve ezek a versek alig mutatnak nagyobb változatosságot, mint az életkörülmények, amelyekben megszülettek. Az ábrázolt valóság elemeit tekintve még annyit sem. Gazdagságukat az érzés és a gondolat kincseiből merítették. A költő élete két színhelyen játszódott le: a sömlyéni egyszerű ház egyik szobájának gyertyafényes magányában, ahol titkon társalgott műzsájával, — meg a niklai öreg udvarházban, amely 1811-ben összedőlt s amelyből, amikor egy év múlva újjáépíttette, ezt írta Kazinczynak: „letettem nyoszolyámat azon szegleten, melyben én haldokolni fogok, elgyűjtöttem kandallómat, mellynél életemnek örömeit, boldogságait gyakran vissza fogom kérődzeni, s vénségemet melengetni”. Nem volt szegény ember, de a maga és családja életét ahhoz a puritán, takarékos erkölcsiséghez igazította, amely akkor még alapja volt a gyarmati középnemesség vagyoni, társadalmi szilárdságá ak. Amikorra minden zálogot, adósságot kifizetett, a birtokszerzés gondjával felhagyott, mai fogalmaink szerint igen gazdag ember lett. 1835-ben mégis ezt írta Döbrentének: „Minden szabad birtokom mellett oly szegény helóta vagyok, kinek ritkán jut csak egy félig szabad óra”. Ez nem volt üres panasz. A gazdálkodás minden gondja rászakadt, maga lévén jószágainak kormányzója is.

Érthető, hogy ha a körülmények nem kényszerítették, alig mozdult ki otthonából. A „világ lármás mulatóhelyéről” a saját körébe tért meg. Tudta ugyan, mi történik kint, a nagy változásoknak azonban inkább csak zaja jutott el hozzá. Napóleont éppúgy távoli jelképpnek látta és jellemezte, mint azokat a közéleti nagyságokat, akikre jórészt a maga igényeit ruházta. A legújabb kutatás Berzsenyi fejlődésének egyik döntő mozzanatát érinti, mikor rámutat, hogy abból a magyar költészetből, amelyet megismerhetett, hiányzottak a nagy felvilágosult versek. De hiányzott abból jóformán az egész egykorú magyar költészet java. Lassú élet volt az övé, ha külső mozgását nézzük; de egyenesen sivatagi, ha a szellem eszjárásának nyomait keressük benne. Mint a hosszú szárazságokhoz alkalmazkodó növények, ő is mélyre szívta le, hogy tartalékolhassa a lassan fogyasztott nedveket. Ezért is helytelen volna rajta a kora irodalmi mozgalmaiban való biztos tájékozódást, a teljes értesültséget számonkérni. Abban szerzett magának nem is mindig egészen fölényes, biztos tudást, amire életbevágóan szüksége volt. A sivatagi felszínről inkább a mélybe, mint szerteágazva növesztette meg gyökereit.

„Vesződöm, mint Te, széllal, esővel, hideggel, meleggel; hol a levegőben fellengék, hol a porban izzadok és igazi helyemet sem itt, sem ott nem találok. A sok eső mast neked okozott károkat, tavál pedig nékem minden gabonámat elrothasztotta, és ötszáz kedves selyem birkámat megölte. De csak ilyen a világ! Siessünk, Barátom, a képzelődések országába! nincs ott sem dér, sem zápor, ott mindenkor megtaláljuk mindazt, ami valaha lelkeinket feszíté” — írta Kazinczynak 1810-ben. Költészetének sokszor felemlegetett elvontsága, túlzott eszmeisége, időtlensége nemcsak képzeletjárásának természetében, mintaképeinek sugallatában, hanem körülményeiben is leli magyarázatát. Elszigeteltségéből csak a költészet szárnyán lehetett kitörnie. Látszatra a jó gazda dolgos és bőséges élete volt az övé, de befelé, rejtegetve és magánosan a másikat élte, az igazit, a poétát, akinek az ihlet forró perceiben s a mívésség éjjeli óráiban az örök, nagy dolgokhoz felszárnyaló lélek végtelen kitágulása, meg a mély, személyes érzések felszabadulásának édes ömledézése jut osztályrészül. Azért fordult az örök közhelyekhez, a múlhatatlan mintaképekhez, a kristályosan kimunkált formákhoz, hogy szűkös szellemi élete tágabb látóhatárt, személyes érzése súlyosabb háttérrel kapjon, amikor összeolvad azzal, amit századok megbecsülése szentelt meg s tett mintaszerűvé. S azért nem lett mégsem közhelyek lapos ismételtetőjévé, mert az általános emberi érvényű mondanivalóhoz a legforróbb élményekből küzdött fel magát. Már-már túlfeszítetten eszményített, már-már szemlegesen általános érdekű versei mélyén is ott van a személyes gond, szerelem, hazafiúi megrendültség, magány, keserűség, lelkesültség hitelesítő rétege; s a legszemélyesebb hangú megnyilatkozást is kiemelik elszigeteltségéből a nagy fények beléje cikázó sugarai.

Ez a teremtő feszültség adja meg sajátos varázsát legszebb idilljeinek: az Osztályrészem-nek, az Amathus-nak, a Magyarország-nak, Az én Muzsám-nak, a Jámborság és középszer-nek, a Magánosság-nak, s többi „tiburi” versének. Nem magyar tájakat festenek ezek magyar ecsettel; még azok sem, amelyek ismert helyekhez fűződnek: a Kemenesaljához, a Balatonhoz, vagy Keszthelyhez. Több bennük a vágyálom, a kiolthatatlan sóvárgás az önmagának elég, lehetőségeivel betelt lét után, mint a valóság. Már Horatiusnak is inkább csak költői fikció volt a tiburi tuszkulánium, a jámborság és középszer, az egyszerű, várostól, nagyvilágtól távoli, természetes élet öröme, a nyájas istennel társalgó bölcs derűje. Az antik módra megálmodott élet eszményei szerint élni még kevésbé sikerülhetett annak a költőnek, akinek minden oka megvolt rá, hogy maga is elmondja az effajta illúziók hajótöröttjeinek panaszát: „természet szerint már mi csupa hellénekké nem lehetünk!” Horváth János pontosan megfogalmazta ezt a lelkiállapotot: „Berzsenyi antik külsőségei alatt egy modern ember sebzett mélasága sajog, titáni műfegyelme alatt emberi önmegtágadás, antik, pogány bölcsesége alatt keresztény rezignáció borong. Lírájában a megelégedést, a lelkinyugalmat nem a boldog birtokos magasztalja, hanem az utánuk hasztalan epedő”.

Hasonló kettősség figyelhető meg a „virtus becsét” hirdető, az egyéni lét szűkességéből a nagy eszmék magasába felcsapongó, a nemzeti reprezentációban irányadó osztályokat s kimagasló egyéniségeket korholva buzdító, kitűzött feladataik nagyságával elkötelező, közéleti célú költeményeiben. A magyarokhoz, A felkölt nemességhez, Az ulmai ütközet, a Festetits Györgyhoz, Felsőbüki Nagy Pálhoz, Wesselényi hamvaihoz szóló ódák s az ihletkörükbe kapcsolódó nagy bölcselkedő versek tartoznak ide. Berzsenyi hazafiúi érzés- és eszmevilága is átment bizonyos fejlődésen. Korai ódáinak konzervatív lojalitása távol van a későiek reformpárti, függetlenségi nyugtalanságától. Alapjaiban azonban mindvégig megőrizte feudális jellegét. A honfrierényt, a nemzeti függetlenséget, a közösség iránti kötelelsségtudást, az emberséget, demokratizmust a nemesi társadalom rendjében értékelte ő, az egykorú főnemesség és köznemesség elfajulását „a kiváltság kötelel” erkölcsi elvének jegyében ostorozta. Osztályának tagjaitól kérte számon elfajulásuk bűneit, s ha megújulásukat vártakívánta: az ősi erények és a gyermeki jobbágyokon bölcsen uralkodó rend felől, nem pedig a modern világ könnyebb, emberibb élete és mindenkire kiterjesztett szabadsága felé kereste

a jobbat. Ezért érezte egy modern igények megvalósítására törő század Berzsenyi hazafi-
ódáinak eszményeit túl magasra és általánosra szabottnak, a bennük megrögzített valóságot
nagyon is meghaladottnak. Valójában csak a személyes élmény hitele, a magatartás tisztessége,
embersége és a költői kifejezés erőteljessége fegyverez le ma is olvasásuk közben. A költő
maga sem menekülhetett meg a bennük fel-felörvénylő ellentmondások mély szakadékaiból.
Világnézeti, kedélyi és költői válságainak gyökerei azokba is lenyúlnak.

Nemcsak valami általános korhangulat táplálta, s nem az Európa-szerte felvirágzó
romantikus válság-költészet ihlette tehát elégiáit, hanem a kor feszültségeinek személyesen
megszenvedett viharzása. Akinek egyéni élete és tudata az övéhez hasonlóan távolra szakadt
partokon vergődve kereste egymást, nem kerülhette el a század betegségét: eszmény és lehe-
tőség, látszat és valóság ellentmondásainak, minden nagyság, szépség fonákjának, fiktív,
sőt hazug voltának kiábrándító élményét. Az ő mulandóság-verseiben sem hidegebb a „vani-
tatum vanitas” kétségbeesése, mint halálrasedző bírálójának, Kölcsenynek sikoltásában.
Harmincéves korában úgy érezte: befejezte életét. Az ő szemérlől is lehullt a „csalárd fátyol”,
s „az arany világnak rózsaberkéből sivatag vadon kelt, — hol csak a külszín fedi a valóság
puszta országát bíbor ál-lepelben”. A sivatag-vadonból, a szép látszataitól megfosztott lét
rémületéből oda igyekezett menekülni, ahol még nem szakadt ki az élet boldog öntudatlan-
ságából, ahol azonos volt önmagával és a világgal, s ahonnan a „szilaj vágysók”-nak, az
„álmok tarka képének” ingere kicsalta: az eltűnt ifjúsághoz, a visszanevető „tündéri fiatalság
rózsavirányira”. Ennek otthonára néz vissza-vissza Kemenesaljától búcsúzkodva, ennek
látkörét idézi fel Az ifjúság, ennek legnagyobb ajándékára, a repülő időn is diadalmaskodó
érezsekre emlékezve zokog az Első szerelem. Az égő, sajtó visszavágyódás költeményeitől
meredek, de szakadékaik közt is szépen ívelő, nehézségeivel is vonzó út vezet a játékosan
kesernyős Életfilozófiá-ig, a mélán érzelmes Barátnémhoz-ig, a zordan, keményen és fel-
magasztosultan rezignált A temető-ig. Az út közepén elégiaköltészetünk remekei szólalnak
meg: fájdalmas lemondással Az élet dele, s a Barátaimhoz két változata, feledhetetlenül
lebegő s mégis oly mély hangulattal a Levéltöredék barátnémhoz és felülmúlhatatlan teljes-
séggel A közelítő tél. Ezek a fordulón állnak, ott ahol a vágy már megsuklik, az érzés célját-
vesztetten visszahull magába; de lassankint kibontakozóban van a magatartás, a végig-
szenvedett válság eredménye.

Új, kiegyensúlyozottabb, a tárgyakhoz, feladatokhoz, valóságos közösségi kapcsola-
latokhoz fűződő magatartása 1815 körül kezdett határozottabb formát öltetni. Kötetének
megjelenésével elég világosan lezáródott Berzsenyi költészetének az a szakasza, amelyben, a
világtól mindjobban elszigetelődve, a nagy elvontságokkal, az örök dolgok fényeivel s árnyaival
bírkózott. A kötetet országos elismerés fogadta, hamarosan megtörtént vele a korban páratlanul
ritka eset: második kiadást ért. Nemcsak művészetébe vetett hite erősödhetett meg így, de
megnyugodhatott költői törekvéseinek helyességéről is; hiszen, ha érték is bosszantó sérelmek,
amikor pl. Helmeccy kéretlenül beavatkozott helyesírásába, nyelvhasználatába: az ország
távoli részeiből is feléje fordult az elismerő figyelem.

A világ érezhetően megváltozott körülötte. A visszaszorított elégedetlenséget nagyon
is táplálta a devalvációval együtt járó gazdasági válság. Napóleon bukása — amit okos és
kemény-faragású epigrammájával Berzsenyi is kellőképpen értékelt — valamelyest lazított
a szent szövetség szoros zárjain. A nyers politikai, katonai beavatkozások veszélyének meg-
szűntével más irányokat, lehetőségeket keresett a változás izgalmaira, a kaland kockázatára
vágyó ifjúság, s a gazdasági, politikai átalakulás kényszerítő szükségességét érző idősebb
nemzedék. A gyarmati nemesség egyre nyugtalanabban kezdett arra gondolni, hogy felmondja
a Habsburgokkal kötött véd- és dacsövetséget. A reformkor második hulláma lassan emel-
kedni kezdett, s a huszas évek derekára már tajtékosan, harsogó zajlással csapott végig a
megpezdülő országon. Berzsenyi úgy érezhette: olyan közösség támadt a hazafiak körében,
amely felkavartan és visszhangozva fogadja szavait. „S mintegy Pygmalion szobra, ölem

hevéen életregyülni látsza honnom, s annak ivá kebelem sugalmát” — így nézett vissza 1830-ban erre az emelkedő korszakra. Pesten jártában néhány éve még elriadt az idegen várostól. Most feldobogó szívvel, kitágult lélekkel nézett körül a megbolydult főváros gigászivá növesztett látványán. Költői leveleiben a higgadt, felvilágosodott ember előrelátásával, a valóság meghódíthatóságába vetett hittel s a rossz közállapotok megváltoztatására készülő eréllyel szólt a közdolgookról.

Ekkor kapta meg társadalmilag is előremutató értelmét a klasszikus antikvitásnak Berzsényi költészetében kifejezésre jutó élménye. Legkorábbi klasszicizáló verseiben a magyar deákság, a hazánkban is régóta művelt s főképpen a teréziánus idők lojális-hazafias, nemesi papi világnézetét propagáló latin versszerzés megmagyarosítását fejezte be egy kivételes költői génusz. Horatius ekkor, habár nem olyan erős tudatossággal, mint a hasonló utakon előretörő Batsányi szemléletében, Berzsényi előtt is úgy tűnt föl egy ideig, mint népének vátesze, „Látó”-ja. Az antik szerzők műveiben kifejezésre jutó világszemlélet pedig egy mindinkább világi jellegű, minden vallási, főképpen egyházi kötöttségtől független erkölcsiség példájául szolgált. Nagyon is természetes, hogy a francia forradalom agitációjában. jelkép-nyelvében, új szokásrendjének kialakításában oly nagy szerep jutott ennek a századok tiszteletétől övezett, laikus műveltségi hagyatékknak. Mikorra azonban a forradalmi tartalmú antikizálás eljuthatott volna Berzsényihez, ő már a nemesi kiegyezés „tituszi századának” illuzióját énekelte. Sőt már „a világ lármás mulatóhelyétől” elfordulva, a jámborság és közép-szer tiburi öncsalatásának passzív álmaiba merült. Most, a tizes évek derekán azonban, levette minden lojális-politikai megkötöttséget, s minden, a világtól elforduló, keserű rezignációt, a felvilágosodás legérdemesebb csményeinek szolgálataként újult meg Berzsényi antikvitás-élménye. „Az ész az isten”, kezdődik a Pesti Magyar Társasághoz intézett költői levele, amelyben teljes határozottsággal fordul a babona, a sötét, emberellenes felekezetieskedés ellen, s egy klasszikus mintákon nevelődött laikus vallás papjaként ajánlja fel a maga nemes áldozatát egy tisztább, megvilágosodottabb emberség oltárára.

Belekerült a reformkor újraéledő sodrásába. Festetits György a Helikoni ünnepeken az írók koszorújával együtt kimagasló helyre állította Berzsényi műveit, s őt magát is különös megbecsüléssel tüntette ki. A Helikoni ünnepek létrehívójára a kelleténél úgy látszik nagyobb árnyékot vetett a család más tagjainak, főként méltatlan utódjainak a groteszkségig gyűlöletes szereplése. Felvilágosodásunk és reformkorunk legjobb és legtisztábban látó fiai nem ok nélkül tisztelték Festetits Györgyben a költő Zrínyi tüzés hazafiségének, messze tekintő politikájának újraélesztőjét. Mikor a fiatal katonatisztet Laczkovits Jánossal együtt eltávolították a hadseregből, Voltaire mély politikai okossággal telt tanácsát követte, hazatért Keszthelyre „kertjeit művelni”. Igaz, hogy ezekből a kertekből Magyarország egyik országnyi nagybirtoka állt egybe. A Martonovics-per, amelynek gyanúsítottjai közt ő is szerepelt, megtanította rá, hogy a nemzeti ellenállás erőinck két elfogadható rezervátuma maradt a gyarmat-országban: a gazdaság és a nyelv ápolása. Miután rendbehozta birtokait, megpróbálta, hogy segítséget nyújtson az irodalom ügyeinek rendbehozására is. A halála után — sajnos túl hamar — abbamaradt Helikoni ünnepek jelentőségét még nem világította meg eléggé irodalom-történetírásunk. Berzsényire rendkívüli hatással voltak. Nem csupán a találkozások szívélyes-sége, a róluk szóló beszámolók melegsége bizonyítja ezt, hanem a Festetitssel kapcsolatos versek sora is. Ezek közül olyanokat lehet kiemelni, mint a nagylélekzetű Hymnus Keszthely isteneihez s az Elégia Festetits György hamvaira: Berzsényi egyik legmegrendültebb, a felmagasztosító nagyrabecsülés és a nagy barátot elsirató fájdalom ritka költőiségével lenyűgöző verse.

Festetits példája nyomán kezdett ő maga is komolyan foglalkozni a magyar gazdaság és társadalom kérdéseivel, s a Keszthelyen gyúlt lángok tüzén felhevülve lépett tovább Széchenyi felé s tette magáévá ennek leghaladóbb reformterveit. Széchenyi az előtte járó testvér-szellem villámló zivatarjaként üdvözölte a költő hazafiúi ódait. Persze: reformon

Széchenyi is, Berzsényi is mást értett. Ez fájdalmasan ki is derült akkor, amikor a gyakorlati újtó tervei összeütközésbe kerültek a görög szegénység állapotában megrekedt, pipafüstös demokrata álmaival. Lángjaik, amelyek távoli fényükkel felragyogva köszöntötték egymást a közös sötétségben, nem tudtak közös teremtésre egyesülni. De az élettől búcsúzó, idős Berzsényi mégis neki, „a diadal fiának” küldte el utolsó szép köszöntését. Ennek a vizsgálódó, tervező reformmunkának érdekes, bár inkább jellemző, mint előrevívő, a kor és írója humánus demokratizmusát azonban mégis híven tükröző eredménye A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól írt tanulmány.

A másik, egész további életére kiható élmény a helikoni dicsőséggel körülbelül egyidőben érte. A keszthelyi ünnepségeken testet öltő megbecsülés és költői hírnév felmagasztaltságát is ott kell tudnunk a Kölcsey recenziójára válaszoló, váratlanul mély, példátlanul heves és konokul makacs visszahatásban. A maga helyéért, szerepéért és egyensúlyáért is vívó ifjú bíráló szándékkal volt éles, szigorú és talán túlzó is, de bizonyos, hogy, a legnagyobb mértékkel mérve, inkább megbecsülni akarta a költőt, mint ledöfni. Bírálata — ha voltak is bántó tévedései — nem lebecsülendő hatást gyakorolt irodalmunk általános fejlődésére, de magának Berzsényinek pályájára is. Kár azon vitatkozni, hogy mi fagyott belé a bírálat hatására. Költészetének legfontosabb mondanivalóit akkorra már nagyrészt végérvényesen megfogalmazta. Amit pedig kiváltott belőle: a hagyományos haragjában is elragadó Antirecenzió két változatát s az izgalmasan érdekes Poétai harmonistikát ma már mind esztétikai irodalmunknak, mind Berzsényi művének komoly értékei közt tartjuk számon. Mi erősebb bennük: az igazát sziklahajgáló dühével védő óriás tétova bukdácsolása a kortárs-filozófia franciás parkjainak nyírott sövényű útvesztőin, vagy a világ kicsinyes tekintetei elől eszméinek havas-seges csúcscsaira kapaszkodó, sebzett lélek gondolat-lírája? Mind a kettő lenyűgöző. Mintha jáját öregségének képét festette volna meg Wesselényi Miklósról írt epigrammájában:

„Mint az egekbe merült Aetnának az alja virányos,
S a tetején örökös tűzörvény s aetheri fagy küzd:
Arcaidat derülő tavaszod szép hajnala festi,
Jég fedi homlokodat s láng csap ki komoly szemeidből”.

Poétai harmonistikája is lényegében önarckép. Arról a költészetéről szól, amely „harmonia az érzelmek szép emelkedése és ellenérzelmek nyomása között.” „Az igazi poézis — írta — nem egyes színeit, hanem mindenkör egészét mutatja az életnek, az élet pedig nem csupa szomor, nem csupa vígság, hanem ezeknek vegyülete, és éppen az a valódi poézis, amely a valóság tarka vegyületét harmóniás vegyületté formálja”. Megkísérelte ő is, hogy harmóniát, rendet vigyen életébe. Tíz éves felkészülés után, 1828 körül kezdte formába önteni elmékedéseinek eredményét. Az Akadémia 1830-ban tagjául választotta — filozófusként. Ebben tán büzdítást is érzett arra, hogy nyilvánosságra hozza gondolatait a „szent poézis” népképző, lelket formáló szerepéről. Tanulmánya az Akadémia első évkönyvében jelent meg 1833-ban. Visszhangtalanul. A harmincas években újra járt néhányszor Pesten; az Akadémia ülésein is. Körülötte hevesen forrt az élet: s az új emberek egészen mást — sokkal gyakorlatibb dolgokat — értettek népképzésen, népboldogításon, mint ő. Ekkor jutott túlsúlyra görögség-élményében a mithikus-vallásos elem. A poézis, amely nem is oly régen még valóság és eszmény harmóniás egyensúlyát volt hivatva örökérvényű képekben újra meg újra kifejezni, az élet rideg valóságából elmenekülő lélek utolsó menedéke lett. Ezzel teljessé vált Berzsényi kiszakadása a lázasan előresiető életből.

Pesten ébredhetett rá végleg költészetének, eszméinek elszigetelődésére. „Ne nyúlj azokhoz durva kézzel: megfagy az Égi — hideg kezekben” — figyelmeztetett már 1825-ben a poézis „lángerejű, csudavirágai”-ról szólva. Rúnyszerűen tömör s csak a beavatott

kevesek számára érthető utolsó költeményében pedig végérvényesen kimondotta ítéletét erről:

„Most a halandó, mint ama büszke lány,
Villámfénybe vonult isten öléén enyész:
A szent poézis néma hattyu,
S hallgat örökre hideg vizekben.”

*

Irodalomtörténeti helyét ma már elég világosan kijelölhetjük. Ha ő írta is a legszebb antik formájú idilleket, ódákat és elégiákat magyar nyelven, mégsem nevezhetjük pusztán az „óklasszikai irány betetőzőjének”, a „legnagyobb magyar deákos”-nak. Az antik örökség magyarrá asszimilálásának útján valóban mérföldkő az ő műve. Az a klasszikus mintákat követő, latin nyelven, aktuális hazai tárgyakról szóló alkalmi költészet, amelyet a deákos iskola kezdett nyelvben is magyarrá tenni, az ő kezén lett mintáihoz költői erőben is méltó antikos magyar poézissá. Legmélyebbre ő hatolt le, legmagasabbra ő szárnyalt fel ebben a körben. De az antik hagyaték csodálatos gazdagságából mégis csak néhány elemet tudott felvenni költészetébe. Ezt sem volt képes kora élő társadalmi igényeivel egybehangolni, s végül is olyan hellenizmusig jutott el, amelynek már igen kevés köze volt nemcsak az egykori klasszicizáló törekvésekhez, de a görög költészet valóságához is. Az az újabban többször felmerült feltevés, hogy voltaképpen a romantika úttörője volt, szintén csak művének néhány összetevőjére: ihletettségére, hangulatiságára, érzelmi telítettségére, expresszív nyelvhasználatára támaszkodik. Költészetének éppen ezek a legegényibb értékei gyakoroltak azonban legkisebb hatást kortársaira s közvetlen utódaira, — az egy Vörösmarty kivételével. Ő maga elhatárolta magát a romantikától; Vörösmartytól is. Kazinczynak, egykori mesterének főként azt vetette szemére, hogy „a magyar poézis menetelét, mely nagy rómaiak és görögök felé vala indulva, az izetlen troubadourok útjára fordítá”.

Nemcsak abban emlékeztet Balassira, hogy ő is a magyar nemesség hagyományos férfiszemélyét testesítette meg, bár erősen megváltozott körülmények között. Van valami rokonság irodalmi műveltségünk mozgásában kialakult szerepük között is. Balassi egy először nálunk is latin nyelven megszólaló költői műveltség mondanivalói számára teremtett magyar költői nyelvet. Jóformán egymaga tette ezt, a teremtő géniusz biztos ösztönével párosítva a magyar és keleteurópai érzés- és formavilágot a renaissance humanizmus általános európai magas művészetével. Műve elszigetelődött ugyan — mert hiszen iskolának alig nevezhető a rokon érdeklődésű barátoknak s tisztelőknek az a kis köre, amely alig néhány éven át visszhangozta s legfeljebb magánhasználatra őrizgette a történeti költő énekeinek hangfoszlányait —, de mégis mindig egyre megújuló példázataává lett annak a törekvésnek, hogy a nagyvilág modern, a haladást szolgáló-tápláló kezdeményeivel és eredményeivel tudósok, írók, költők termékenyítsék meg az elmaradozó, a történelem pusztaságaira vagy perifériáira szoruló magyar életet. Berzsenyi művét — azon túl, hogy az is egy latin nyelvű költői műveltséget szólataltott meg igazán hozzá méltó magyarsággal — ugyancsak a haladó világ fényes álmainak és törekvéseinek s a hazai élet szükség és megváltásra szomjazó nyomorúságának összefonódása jellemzi. Szándékai és eredményei töredékességükben sem méltatlanok nagy előfutárának szándékaihoz és eredményeihez.

Világok fordulásának határán áll ő is. Inkább elszigeteltségében, mint hatásában kifejezője a XVIII—XIX. század fordulóján újra megerősödött magyar nemesi társadalomnak. Költészetének korához tapadó része inkább csak öntudatlan természetességgel tükrözi reformkorunk kezdetének nemesi világát. Amit céltudatos szándékkal mondott el erről, annak legfőbb elemeit is az egykorú nemesi-nemzeti publicisztika általánosságából merítette.

A költői kifejezés ereje az, amivel a szürke átlagból kiemelte s maradandóvá tette ennek az elhanyagolt világnak igen lényeges mozzanatait. Aligha lehet joggal egyetlen iskola képviselőjévé tenni. A kor minden jelentős irodalmi törekvéséből eljutott hozzá valami, amit ő a maga géniuszának természete és lehetőségei szerint olvasztott össze. Lángelméjének többiete az, amivel kiemelkedik kora kötöttségeiből. Kortársai főként a maguk szenvedélyeinek, a keserű nemzeti önbírálatnak és a felismert hivatás felmagasztosultságának énekesét látták és értékelték benne. Derékig számunkra is korának és társadalmának kifejezője ő. De mielőttünk már magasra nőtt az idők mohából. A kor múltó áramlataiból kimagasló értékeit századunk ismerte fel: körünkben lett újra eleven hatássá. Nem elavult politikája, külön életszemlélete, hanem magas, a gigászok gyengédségével megható embersége, férfias lírája, a mítoszokig felhatoló inspirációja s páratlanul tömör kifejezőereje által.

Valaki — az ő hasonlatával — az egekbe ötlő Krivánhoz hasonlította egyszer. Közlebb járunk falán a valósághoz, ha kedves hazai hegyéhez, a Badacsonyhoz hasonlítjuk. Ez, alvó vulkántestvérei körében szelíden emelkedik ki ugyan a Balatonvidék emberi, pannón világából, de a legmagasabb, zömökségében is a leghatalmasabb s borának erejével is a legjelentékenyebb közöttük.